

Головченко Ніна Іванівна,
*кандидат педагогічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
відділу навчання української мови та літератури
Інституту педагогіки НАПН України
golovchenko-nina@ukr.net*

ПРОБЛЕМА ВИВЧЕННЯ СУЧАСНОЇ ІНКЛЮЗИВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ В АСПЕКТІ ПІДРУЧНИКОТВОРЕННЯ

Ключові слова: інклюзивне навчання, інклюзивна література, інклюзивна компетентність, підручник

В умовах новітнього освітнього процесу український учитель має демонструвати універсальні компетентності, адже врахування, наприклад, особливих освітніх потреб учнів з інвалідністю (з інтелектуальними чи фізичними порушеннями) потребує добору комплексу ефективних методів навчання. Отож, нині особливої ваги набирають не лише предметні, а й інклюзивна та цифрова компетентності.

Саме тому підручники як «комплексна модель освітнього процесу, що відображає його цілі, принципи, зміст, технологію», а також проєктує шляхи його реалізації [1, с. 567], мають вибудовуватися з урахуванням потреб «розумного пристосування», тобто адаптуватися до сучасних вимог. Розумне пристосування передбачає «запровадження... необхідних модифікацій і адаптацій з метою забезпечення реалізації особами з особливими освітніми потребами конституційного права на освіту нарівні з іншими особами» [2].

Очевидно, що вивчення інклюзивної літератури, включення окремих текстів до програм з української та зарубіжної літератури чи введення окремого спецкурсу згодом буде запроваджено не лише в педагогічних університетах, інститутах післядипломної педагогічної освіти, у системі неформальної та інформальної освіти, а й у закладах загальної середньої освіти.

Які саме художні тексти інклюзивної літератури можуть бути рекомендовані до вивчення в школі, якою має бути мета і методика їх опрацювання – ось ці питання є найнагальнішими.

Саме на таку вимогу часу спробували відгукнутися автори підручника «Література та інклюзія» Ольга Деркачова та Соломія Ушневич. У книзі науковці зосереджуються на важливій темі: «У нашому підручнику ми говоритимемо про ту інклюзивну літературу», де «героями є люди з інвалідністю» [3, с. 8], – зазначає у передмові О. Деркачова і наголошує, що це передовсім новітня література, яка позбулася традицій і стереотипів несприйняття людей з інвалідністю. Автори підручника подають тлумачення терміну: «Інклюзивна

література – це література, орієнтована на реалізацію дотримання прав осіб з інвалідністю та формування позитивного сприйняття інвалідності та особистої різноманітності» [3, с. 6].

На жаль, автори не зазначають цільову аудиторію підручника – це учні, студенти, вчителі (насамперед української та зарубіжної літератури), видавці чи бібліотекарі (хоча в анотації зазначається: «Друкується за рекомендацією вченої ради Інституту післядипломної освіти та довузівської підготовки Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника» [3]). Якщо цільова аудиторія учні – то кожен твір має рекомендуватися з урахуванням психолого-педагогічних особливостей сприймання художнього тексту школярами різного віку. Адже ця література висвітлює складну і травматичну проблематику. А якщо вчителі літератури – то тоді визначення поняття «інклюзивна література» має корелювати з концепцією вивчення літератури як мистецтва слова, а не з соціологічним підходом до художнього тексту.

У підручнику в рубриці «Варто знати» подано короткий коментар до понять «інклюзія», «інклюзивне навчання», «діти з особливими освітніми потребами», перераховано нормативно-правову базу інклюзивного навчання і після примітки «Докладніше тут» за допомогою QR-коду додано покликання на доречний електронний ресурс, але без зазначення його назви та опису [3, с. 11]. Також після примітки «Корисні ресурси» укладено таблицю з URL-адресами та QR-кодами інтернет-сайтів і груп у соціальних мережах, що спеціалізуються на темі інклюзії, без зазначення назви та опису їх. Наприклад, за QR-кодом розгортається стаття «Інклюзія: чим має озброїтися вчитель» на сайті «Освіторія» [3, с. 11].

Після примітки «Зверніть увагу» наводиться таблиця, де схарактеризовано окремі книги зарубіжних та українських авторів на тему інклюзії (із зазначенням назви, імені автора, країни і року видання), до деяких позицій додано QR-код відео презентації [наприклад, книги Е. Волонсон і Б. Гоф «Моя подруга Ізабель» (США)] мовою оригіналу (англійською) [3, с. 15] чи відео перекладу жестовою мовою [книги П. Гутьєрес «Тисячі вух» (Колумбія)] [3, с. 18]. Наприкінці таблиці додано також перелік «інклюзивних фільмів» і мультфільмів. Дані, подані у таблиці, і перелік фільмів мають довідково-інформаційний характер.

Тобто, підручник насичений доречною інформацією до теми «інклюзія», але ресурси та їхній зміст описані недостатньо повно.

У книзі схарактеризовано понад 40 художніх творів інклюзивної літератури зарубіжних та українських авторів.

У розділі «Зарубіжний контекст» описуються 22-і книги зарубіжних авторів (перекладених українською мовою). Кожен підрозділ, присвячений окремій книзі,

структурований як стаття про автора, переказ змісту твору, запитання і завдання, література. До кожної з книг додано QR-код декількох текстових, відео чи аудіо ресурсів.

Так, роману американського письменника Деніела Кіза «Квіти для Елджернона» (1966) присвячено десять (10) сторінок підручника. На сторінках 30 – 36 викладено біографію автора, перераховано його нагороди і твори. Роман «Квіти для Елджернона» схарактеризовано практично на одній сторінці. Підрозділ містить десять (10) покликань на інтернет-джерела до теми у вигляді QR-кодів. Сім посилань ілюструють біографію Д. Кіза: це покликання на статті про велику депресію і нафтові танкери, де служив замолоду письменник, у довідкових українськомовних та англomовних виданнях; на улюблену пісню Д. Кіза; на архів журналу, де він працював; на статті у Вікіпедії про Біллі Міллігана – реального прототипа одного з творів Кіза, а також про премії Гюго і Неб'юла, якими був відзначений Д. Кіз; на промову Кіза під час церемонії вручення однієї із нагород (англійською мовою). А також на аудіо версію книги та однойменний фільм за книгою 2006 року.

У списку літератури рекомендовано п'ять (5) додаткових інтернет-джерел до теми з додаванням URL-адрес, якими, до слова, складно скористатися в друкованій версії видання. Серед них: покликання на сайт книжкового інтернет-магазину «Наш формат», де продаються книги Д. Кіза в перекладах українською мовою, а також розміщено коротку довідку про автора; рецензія Сергія Завалка від 07.11.2017 на сайті «Друг читача» «Деніел Кіз „П'ята Саллі“: найважче – бути собою», подана без зазначення імені автора, жанру, дати публікації та назви ресурсу, де вона розміщена; три англomовних джерела, зокрема, стаття про Д. Кіза в Encyclopædia Britannica (Daniel Keyes AMERICAN AUTHOR) [3, с. 40].

Тобто, у підрозділі про Д. Кіза увага акцентується на біографії та нарисі творчості письменника, його бестселер «Квіти для Елджернона» схарактеризовано стисло. Джерельна база має переважно довідковий характер та ілюструє окремі аспекти біографії письменника. У підрозділі мало аналітичних матеріалів, які б розкривали жанрово-стильові особливості книги «Квіти для Елджернона», а також морально-етичні проблеми соціальної адаптації осіб з інвалідністю. Якщо укладачі підручника ставлять проблему «реалізації дотримання прав осіб з інвалідністю та формування позитивного сприйняття інвалідності та особистої різноманітності», то аналіз тексту має націлюватися на розкриття цієї проблеми.

П'ять (5) із десяти (10) запитань / завдань до підрозділу присвячено біографії письменника, три – аналізу змісту книги «Квіти для Елджернона». Одне завдання торкається теорії літератури, ще одне – «Прочитайте відгуки про «Квіти для Елджернона. Перекладіть» (з англійської)] [3, с. 39–40] характеризує зміст книги та актуалізує міжпредметні зв'язки.

Тобто, підручник не має достатнього методичного апарату, який би сприяв продуктивному цілеспрямованому формуванню інклюзивної компетентності на прикладі вивчення роману Деїела Кіза «Квіти для Елджернона». (Інклюзивна компетентність, за М. Чайковським, – це необхідний обсяг знань і вмій усіх учасників інклюзивного освітнього процесу, що забезпечують якісні умови для розвитку і саморозвитку учнів з особливими освітніми потребами [4]).

Нагадаємо, що в романі американського письменника Деніела Кіза «Квіти для Елджернона» [5] ключовим є слово «розумний». Наратором виступає головний герой Чарлі Гордон, який має порушення інтелекту і прагне стати розумним, щоб у такий спосіб долучитися до спільноти звичайних людей (соціалізуватися). Проте, проживши завдяки науковому експерименту іпостась «дебіла» і «генія», Чарлі визнає, що ні брак розумових здібностей, ні надлишок їх не здатні позбавити людину самотності і зробити щасливою: «Розум та освіта, не поєднані людською любов'ю, нічого не варті» [5, с. 245].

Тобто, у книзі Д. Кіза ставиться проблема людської відчуженості через невміння сприймати і любити людину, якою б нестандартною вона не народилася.

Але укладачі підручника, задекларувавши високу мету формування «позитивного сприйняття інвалідності та особистої різноманітності», не реалізували її у структурі та змісті книги. Тому в окремих розділах підручник має характер скоріше довідкового видання, а не навчального.

У розділі видання «Український контекст» йдеться про інклюзивні книги 17-ти українських авторів, зокрема: М. Гримич, А. Бачинського, О. Осмолівської, Д. Матіяш, О. Радущинської, К. Бабкіної, А. Нікуліної та ін. (Принципи добору інклюзивних текстів та їхня художня цінність потребують окремих коментарів).

Так, автору повісті «140 децибелів тиші» А. Бачинському присвячено сім (7) сторінок підрозділу [3, 180–186]. На 2-х сторінках розміщено біографічний нарис, на 4-х схарактеризовано зміст і проблематику повісті. До розділу додано три покликання на QR-коди джерел, що вміщують інтерв'ю з А. Бачинським, репортаж про презентацію книги, буктрейлер за книгою. У переліку літератури зазначено два інтернет-джерела (знову ж – з неповним описом їх): новина про презентацію книги у Львові на сайті «Видавництва Старого Лева» та інтерв'ю з А. Бачинським на сайті «BBC Україна».

П'ять (5) із десяти завдань / запитань присвячено аналізу тексту. Але формулювання їх не націлює на поглиблений аналіз змісту, образів, жанру та стилю повісті в руслі інклюзивної проблематики, наприклад: Чому твір називається «140 децибелів тиші»? Зробіть карту подорожі головного героя. Зробіть таблицю-характеристику персонажів. Випишіть цитати, які вам імпонують [3, с. 186].

Варто наголосити, що в українському інклюзивному дискурсі повість А. Бачинського «140 децибелів тиші» [6] звучить достатньо виразно. У ній розповідається історія хлопчика Сергія Петрини, безхмарне дитинство якого обірвала автомобільна аварія. Окрім сирітства, Сергій набув інвалідності, бо втратив слух, змогу говорити, грати на фортепіано. Після довготривалого лікування був направлений в інтернат для глухих дітей, де довго приходив до тями, звикав до нових обставин життя.

А. Бачинський розповідає про світ нечуючих людей, куди раптом утрапив Сергій: про звичаї інтернату, куди батьки привозять дітей із порушеннями слуху на навчання (*«Найважче було з першачками... «Біднятка... Ні садочка тобі, ні друзів у дворі, бо які друзі, коли ні покричати, ні навіть поговорити нормально ти не вмієш... Нелегко їм буде звикнути до життя в інтернаті, де немає мами, яка приголубить і пожаліє». Бувало, щоправда, в її практиці й таке, що самі батьки часом не витримували розлуки і забирали дітей додому. Віддавали до звичайних шкіл, а там — байдужість учителів, жорстокість однолітків, небажання зрозуміти... І потрібні були надлюдські зусилля мамів-татів, щоб пережити все те, й таки допомогти своїм найдорожчим здобути освіту, сяк-так стати на ноги в цьому суспільстві, не годному прийняти тих, хто хоч на дрібку відрізняється від середньостатистичної «норми»... [6, с. 105–106]*); про дактильну (пальцеву) абетку і жестову мову, яку вивчають діти з порушеннями слуху і якою з ними спілкуються вчителі; про вчителів, що виявляють педагогічний такт щодо дітей з інвалідністю; про непрості міжособистісні стосунки між дітьми.

Сюжет повісті вибудований динамічно, у жанрі екшену. Ідилічну експозицію (про комічно-нездійсненне бажання хлопчика, що народився в сім'ї музикантів, стати каратистом чи футболістом) розриває зав'язка – трагічний епізод з аварією. Далі нанизуються стрімкі перипетії про пізнання неоднозначного світу глухих людей, тьмяні кольори якого пронизуються світлом любові двох осиротілих дітей (Сергій відчув у дівчинці Яринці душу своєї загиблої сестрички Іринки). І завершується історія пригод Сергія порятунком Яринки, відновленням здатності любити людей, грати на фортепіано, чути і, за прогнозами лікарів, згодом навіть говорити.

Тема світу іншої – глухої – дитини розкрита реалістично, натуралістично, часом на межі «чорухи». Проте метою автора є не шокування читача, а змалювання традиційно закритої теми – теми людей з інвалідністю загалом, теми нечуючих людей зокрема. У тексті наголошується на байдужості людей (*«...Ніби відкуповуються грошима, щоб ті каліки швидше пройшли і не псували своїм видом гармонію навколишнього світу...» [6, с. 77]*), на безпорадності держави (*«Кидають їм, мов подачку, ту пенсію нещасну — і живи собі як знаєш» [6, с. 97]*). *«Розподілять по інтернатах для неповносправних. З часом хтось не*

втримає, знову втече й пристане до... банди. Або створить власну, послуговуючись досвідом, здобутим у Глухаря. А тих, хто залишиться в інтернаті, через кілька років примусово виставлять за двері, залишивши наодинці з байдужим світом. Одному із сотні пощастить, якщо вдасться поступити вчитися на зубного техніка чи й навіть педагога. Хтось стане хорошим муляром-штукатуром, столяром чи монтажником і непогано зароблятиме на ремонтах квартир. Когось за державною квотою візьмуть на якусь некваліфіковану роботу. А всі інші знову підуть жебрати і спиватися під парканом від розпачу і безнадії...» [6, с. 127–128]), на злочинних схемах експлуатації людей з інвалідністю угрупованнями, що примушують їх просити милостиню чи займатися крадіжками, на хабарництві й байдужості поліції та опікунських рад, які нерідко співпрацюють із кримінальними організаціями.

Повість А. Бачинського є повноцінним художнім текстом, що приваблює не лише карколомним сюжетом, а й достатньо виписаними характерами головних персонажів, які активно діють, мають не лише портретну чи мовленнєву характеристику, а й означені промовистими деталями (наприклад, директор школи-інтернату постійно палить – очевидно, що його роботу складно назвати легкою). Текст насичений позасюжетними елементами – мареннями і снами, що теж мають свій розвиток та увиразнюють стани душі осиротілого хлопчика. Натуралістично-імпресіоністичні відчуття головного героя підсилюють антитезу двох світів, між якими балансує Сергій Петрина: світ злиднів, вокзального життя, злочинців, п'яниць і бездомних / безіменних псів постає брудним і смердючим. А світ добра наповнений світлом, музикою і... домашньою таксою Альфою.

З особливим теплом зображує автор учителів з інтернату, які опікуються дітьми з інвалідністю, а також професора зі Львова: вони небайдужі, фахові, терплячі, жертівні, з любов'ю опікуються дітьми з порушеннями слуху, відвойовуючи їх у лихої долі та лихих людей («Рятуючи одну дитину, ти рятуєш цілий всесвіт!» [6, с. 128]). А. Бачинський створює позитивний образ Учителя, який прагне допомогти дитині, навчити, відновити її довіру до людей і світу, сформувані відчуття захищеності, наскільки це можливо в такому непростому світі. Власне, дає читачеві модель поведінки в подібних ситуаціях.

Підручник О. Деркачової, С. Ушневич завершується рубриками «Методичний навігатор», у якому пояснюються різні прийоми роботи над текстом, що пропонуються у завданнях; «Методичний помічник», де вміщено QR-коди онлайн ресурсів; «Для читання» (ще один перелік книг, про які йдеться в підручнику, з бібліографічним описом їх); «Зміст».

Таким чином, в Україні з'являються навчальні видання, автори яких прагнуть комплексного підходу до формування предметної, інклюзивної та цифрової компетентностей

учня / учителя. Проте таким підручникам ще бракує виваженого, ґрунтового і збалансованого підходу до змісту і структури їх.

Суттєвою перевагою книги Деркачової О., Ушневич С. «Література та інклюзія», що позиціонується авторами як підручник, є розлога інформація про інклюзивну художню літературу та інтерактивна складова, насиченість покликаннями (у вигляді QR-кодів та гіперпосилань) на мультимедійні ресурси. Проте це дає підстави характеризувати книгу передовсім як довідкове видання чи навчальний посібник.

Автори не визначили цільову аудиторію видання, надали недостатній теоретико-методичний супровід інклюзивним художнім текстам, не систематизували навігацію. Запитання і завдання акцентують часом традиційні підходи до аналізу тексту, що не сприяє поглибленому аналізу твору та формуванню інклюзивної компетентності учня / студента чи учителя.

Інклюзивний контекст потребує доопрацювання зазначених позицій, а також: 1) чіткого формулювання принципів добору художніх текстів для вивчення їх у школі / університеті; 2) урахування психолого-педагогічних умов сприймання інклюзивного тексту учнями різних вікових категорій; 3) вивчення інклюзивного тексту як явища мистецтва слова; 4) акцентування соціальної компетентності учнів – толерантності насамперед (шляхом аналізу міжособистісних стосунків, пригод, діалогів, історій персонажів, поетики інклюзивних творів); 5) напрацювання методики аналізу інклюзивної літератури.

Література

1. Пометун О. І., Гупан Н. М. Проектування шкільних підручників: вимоги і проблеми // Проблеми сучасного підручника : зб. наук. пр. / НАПН України ; Ін-т педагогіки. Київ : Пед. думка, 2014. Вип. 14. С. 564–573. URL: <http://ipvid.org.ua/products/2014/article.php>
2. Закон України Про освіту. (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38–39, ст. 380). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/ed20170905#n33>
3. Деркачова О., Ушневич С. Література та інклюзія: підручник. Брустурів : Дискурсус, 2020. 286 с.
4. Чайковський М. Інклюзивна компетентність як складова професійної компетентності суб'єктів навчально-виховного процесу // Педагогіка і психологія професійної освіти. 2012. № 2. С. 15–21.
5. Деніел Кіз. Квіти для Елджернона / перекл. з англійської: Віктор Шовкун. Харків. 2015. 304 с.
6. Бачинський А. 140 децибелів тиші : повість. Львів : ВСЛ, 2014. 128 с